

УДК 159.9(075.8)

Розгляд соціально-нормативної поведінки особистості в контексті проблеми установки

Гарькавець С.О.

The article deals with the socio-normative behavior of personality on the basis of the theoretical and methodological approaches that define the attitude as one of the leading psychological mechanisms of its installation. We analyze the concept of attitude and the concept of social attitude, in native and foreign psychology. Determined the values of the situational pressure and the role of social attitude, which determine the socio-normative behavior of the personality.

Keywords: personality, the psychological mechanism, the social attitude, social-normative behavior, attitude.

У статті розглядається соціально-нормативна поведінка особистості крізь призму теоретико-методологічних підходів, що визначають установку в якості одного з провідних психологічних механізмів її інсталяції. Аналізується як поняття установки, так і поняття соціальної установки у вітчизняній та зарубіжній психології. Визначено значення ситуаційного тиску та роль соціальної установки, які обумовлюють прояви соціально-нормативної поведінки особистості.

Ключові слова: особистість, психологічний механізм, соціальна установка, соціально-нормативна поведінка, установка.

В статье рассматривается социально-нормативное поведение личности сквозь призму теоретико-методологических подходов, которые определяют установку в качестве одного из ведущих психологических механизмов ее инсталляции. Анализируется как понятие установки, так и понятие социальной установки в отечественной и зарубежной психологии. Определено значение ситуационного давления и роль социальной установки, которые детерминируют социально-нормативное поведение личности.

Ключевые слова: личность, психологический механизм, социальная установка, социально-нормативное поведение, установка.

Актуальність проблеми. Суспільні трансформації, які зумовлюють появу нових соціально-нормативних відносин, призводять до якісних змін у соціально-нормативній сфері свідомості особистості. Це викликає злам старих стереотипних уявлень про нормативне-анормативне, бажане-непотрібне, корисне-шкідливе тощо. Проте не визначеність того, що будеться, спонукає людей до пошуку власних засобів виживання, що далеко не завжди є конвенційним і просоціальним. На цьому фоні зростають такі інтравертовані прояви, як тривога, самотність, відчуженість, замкненість, недовіра тощо. У цілому відбувається відторгнення діючої соціально-нормативної моделі суспільства (власно ще не побудованої), виникнення та поширення різних форм соціальних девіацій.

Отже, розробка проблеми соціальної нормативності особистості стає складним та актуальним завданням сьогодення, особливо, коли мова йде про дітей та молодь.

Аналіз наукових досліджень. Академік Н.В. Чепелева поведінку визначає як систему взаємозв'язаних дій, вчинків, які здійснюються суб'єктом з метою реалізації певних функцій, які потребують його взаємодії з середовищем [4]. Зазначається, що чинники регуляції поведінки поділяються на зовнішні та внутрішні. Перші – це соціальні, групові, індивідуальні норми та цінності. Завдяки ним відбувається нормативна регуляція поведінки. Тобто людині пропонується певний тип поведінки, той або інший спосіб досягнення мети, реалізації прагнень і т. ін.. "Задається" потрібна форма та характер відносин і взаємовідносин між людьми, а сама поведінка оцінюється у відповідності до цих норм. Другі – це установки, ціннісні орієнтації, система особистісних смислів і мотивів.

Проте, власно до проблеми соціально-нормативної активності особистості існує велика кількість підходів, але більшість вчених (як зарубіжних, так і вітчизняних) розглядають її крізь призму відповідності існуючим соціально-нормативним критеріям оцінки [1; 10; 11]. При цьому соціально-нормативна поведінка має широкий спектр свого відтворення: моральна, просоціальна, етична, правомірна (правовиконавча, правослухняна, законотрухняна) тощо. Соціально-нормативна поведінка має свою внутрішню диференціацію, яка полягає у розмежуванні за ступенем її значущості та в залежності від мотивів, що її обумовлюють. Вона є результатом взаємодії численних чинників і зв'язків між ними, що може слугувати доказом її системності та системного обумовлення. І разом із цим, багатофакторність обумовлення породжує наявність значної кількості підходів до її вивчення та визначення.

Основними детермінантами соціально-нормативної поведінки особистості вважаються: волева регуляція діяльності в єдності та взаємодії інтелектуальних, моторно-виконавчих та емоційно-оцінюваних процесів; моральна та правова активність; наявність в особистості певної ціннісно-нормативної системи, яка відповідає потребам суспільства; пристосування свідомості людини до суспільних умов, що знаходить своє відтворення в процесі соціалізації.

Проте, соціально-нормативна поведінка не є чимось універсальним. Завдяки тому, що соціальні норми постійно змінюються, люди змушені до них пристосовуватись, але настільки, наскільки дозволяють це зробити їхні потреби та соціальний стан, у якому вони знаходяться.

Отже ми вважаємо, що соціально-нормативна поведінка особистості, у широкому

сенсі свого розуміння, виступає системним утворенням, елементами якого, з одного боку – виступають соціальні норми морального, резидуального та правового характеру, що пов'язані між собою, які утворюють єдиний оптимальний функціональний оптимум та, які інтеріоризовані особистістю, а з іншого боку – явища соціального середовища, в якому безпосередньо індивід перебуває та, в яке екстеріоризує свої ціннісно-нормативні інтенції.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати соціально-нормативну поведінку особистості з позиції підходів, які розглядають установку в якості одного з провідних психологічних механізмів індивідуальної активності.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, саме слово “установка” походить від латинського “*aptus*”, що має значення або, як фізичний чи розумовий стан підготовленості до дії, або, як поза людини в змісті моторного чи розумового нахилу. У цілому, під установкою розуміється сформована на основі минулого досвіду схильність сприймати й оцінювати який-небудь об'єкт певним чином і готовність діяти у відношенні до нього, й у відповідності до цієї оцінки [5].

Також установка розуміється й “... як цілісний стан особистості, який виробляється на підставі досвіду готовності, стійкого реагування на передбачення певних об'єктів або ситуацій, прояв доцільності, вибіркової активності, спрямованої на задоволення потреби у ситуації пов'язаної з нею” [4, с. 140]. Отже, це психічний стан людини, суб'єкта діяльності, який визначає готовність і конкретні особливості її поведінки у відповідь на впливи зовнішнього середовища.

Як відомо, Д.М. Узнадзе одним з перших у радянській психології спробував визначити установку як цілісний-особистісний стан готовності, налаштування і на поведінку в певній ситуації і для задоволення певної потреби [8; 9]. Установка формується в психіці суб'єкта в результаті попередніх досвідів у вигляді споконвічної реакції на вплив ситуації, в якій йому доводиться ставити й вирішувати завдання. Характерною рисою установки є її несвідомий психічний процес, який робить вирішальний вплив на утримання та плин свідомої психіки.

Учений відзначав, що в результаті повторення ситуації, у якій може бути реалізована та або інша потреба, установка особистості закріплюється, фіксується. Але фіксована установка виступає вторинною, первинною є актуальна ситуаційна установка. Свідомість бере участь у виробленні установки, коли звична дія натрапляє на перешкоду й людина об'єктивує власну поведінку, осмислює її, коли акт поведінки стає предметом осмислення. При цьому вчений зазначав, що установка “лежить в основі цих свідомих процесів” [9, с. 41].

Таким чином, установка до поведінки, виступає певним психологічним механізмом, який забезпечує психічний настрій особистості на поведінку в певній соціальній ситуації. Тобто, наприклад, у структурі правосвідомості присутні установчі відносини індивіда до тих або інших правозначущих категорій, які «після запуску» обумовлюють реальні вчинки і, в цілому, його поведінку.

Відносно поведінки Узнадзе зазначав, що у людини під впливом потреб і відповідного предметного середовища складається цілісний психічний стан, підготовленість до поведінки, що визначає її наступну активність та надає доцільну спрямованість цій активності [8]. У залежності від того, які потреби є у людини та в якому предметному середовищі вона знаходиться, у неї виникає певна установка, яка і запускає відповідну поведінку. Учений виокремлював три типи такої поведінки: імпульсивну, примусову та вольову.

Імпульсивна поведінка детермінована імпульсивним виникненням потреб, які необхідно задовольнити за принципом «тут і зараз».

Примусова поведінка виникає на підставі примусу з боку інших людей або соціального середовища. Така поведінка задовольняє потреби інших людей. При цьому вона відбувається на свідомому рівні, їй відповідає певний мотив, і не дивлячись на примус, у людини виникає почуття відповідальності за її наслідки.

Вольова поведінка здійснюється при активній участі самої особистості. Установка на вольову поведінку виникає в момент, коли людина вирішує діяти у певному напрямку. Для формування такої установки необхідна доцільна поведінка, усвідомлення її можливих наслідків. Необхідно уявляти і предметну ситуацію, в якій буде продукуватися ця поведінка. Урахування всіх цих складових, перетворення їх у «консистентний цілісний психічний стан» обумовлює формування установки вольової поведінки. На думку Узнадзе: “... саме в цей час у людини й виникає переживання інтенсивної внутрішньої активності, що якісно відрізняє цей тип поведінки від інших” [8, с. 89].

Учений поділив потреби людини на два великих класи: субстанціональні (потреби у предметах) та функціональні потреби (потреби у самій активності). І на його думку, на підставі потреб першого класу виникає екстерогенна поведінка (імпульс від потреби у предметах), на підставі другого – інтерогенна поведінка (імпульс задає потреба в активності). До екстерогенної поведінки відноситься усе, що пов'язане з працелюбністю, обслуговуванням, задоволенням допитливості. Інтерогенна поведінка містить в собі творчість, гру, спорт і розваги. Навчання виявляє собою перехідну форму між екстерогенною та інтерогенною поведінкою.

Ш.А. Надірашвілі у контексті теоретичних розробок Д.М. Узнадзе ввів власну класифікацію форм поведінки на підставі двох принципів: за типом потреб, які покладені в основу екстерогенної та інтерогенної поведінки й за психологічною її складністю (здійснюється вона імпульсивно або за активною участю особистості) [2].

Учений стверджує, що гра, задоволення допитливості, потреба у спілкуванні, які здійснюються імпульсивно або без особливого втручання свідомості є нижчим ступенем людської активності та власне це є поведінка особистості. Вищі форми активності – спорт, розумова праця, суспільна діяльність і т. ін.. Ці форми активності не можуть бути здійснені без участі свідомості бо, на думку Надірашвілі, це діяльність людини.

Також ученим були виокремлені проміжні форми поведінки, до яких він відносить задоволення естетичних потреб, навчання, розваги, виконання суспільних вимог тощо. Ці форми активності також слугують задоволенню безпосередніх та імпульсивних потреб, проте вони формуються у соціальному середовищі й для їхнього задоволення не вистачає відповідних імпульсивній поведінці психічних сил. Потрібна участь свідомості, але надалі вони можуть здійснюватися імпульсивно.

Разом із поняттям «установка» у науковому обігу існує поняття «соціальна установка». Акцентує увагу на ній переважна більшість зарубіжних учених, які стверджують, що нормативна поведінка є наслідком дії установок, що "виробляє" індивід у відповідь на очікування суспільства.

Поняття соціальної установки в науковий обіг вперше було введено в 1918 р. У. Томасом і Ф. Знанецьким, які визначили її як психологічний процес, розглянутий у відносинах із соціальним світом і взятий насамперед у зв'язку з соціальними цінностями. На їхню думку, цінність є об'єктивною стороною установки, а установка є індивідуальна (суб'єктивна) сторона соціальної цінності [12].

Зарубіжні дослідники, в основному, визначають установку на підставі категоризації стимулів у відповідності з оцінювальними параметрами, які засновані на афективній, когнітивній і поведінковій інформації [7]. При цьому існує різноманіття підходів до розгляду як самої проблеми, так й визначення поняття «соціальна установка» ("social attitude") [2; 12].

Г. Олпорт, провів велику роботу з узагальнення визначень, які були надані установці в зарубіжній психології та одним із перших сформулював загальноприйняте визначення, яке і до тепер зберігає своє значення. На його думку: "Установка є станом психонервової готовності, яка склалася на основі досвіду і, яка справляє прямий і (або) динамічний вплив на реакції індивіда щодо всіх об'єктів або ситуацій, з якими він зв'язаний" [3, с. 44]. Як зазначав учений: "Фрейд наділив установку життєвою силою, зрівняв її з бурхливим потоком несвідомого життя" [цит. за: 12, с. 89]. У цьому випадку, мова йде про те, що за Фрейдом, установка, не маючи власного енергетичного заряду, черпає його, регулюючи наявну психоенергетику. "Установка індивіда відносно класу об'єктів визначається особливою роллю, яку ці об'єкти стали грати в сприянні реакціям, що зменшують напруженість особливих мотивів і вирішують особливі конфлікти між мотивами" [6, с. 369].

Більшість представників біхевіористського напрямку (Ж. Ховланд, Х. Келли, А. Мосер, Дж. Лордж і ін.) розглядають установки як результат навчання за допомогою асоціації, підкріплення й наслідування [11]. У біхевіористській схемі установка розглядається як імпліцитна, опосередкована реакція гіпотетична конструкція або проміжна змінна між об'єктивним стимулом і зовнішньою реакцією. Установка реакція, яка недосяжна для зовнішнього спостерігача, є одночасно реакцією на спостережуваний стимул і стимулом для спостережуваної реакції, діючи на подібну "сполучного" механізму. Обидва ці стимульно-реактивних зв'язки (спостережувальний стимул установка; установка об'єктивна реакція) приблизно підкоряються всім законам теорії поведінки... Установка визначається як імпліцитна, зухвала драйв реакція, яка вважається соціально значущою в суспільстві для індивіда [12, с. 88].

Представники когнітивної психології (А. Аронсон, Е. Елліот, Д. Брем, Т. Ньюкомб, Л. Фестінгер та ін.) вважають, що установка є оцінкою індивіда цінні й результату, які основані на виважуванні всіх аргументів "за" і "проти", а також установки виступають одним із елементів узгодженості психічної рівноваги людини [1; 10].

Так, Т. Ньюкомб, Д. Брем і Л. Фестінгер відзначають, що між установками й поведінкою існує певний ступінь узгодженості. Поняття "певна" означає, що існують й неузгодженості. Однак, учені зазначають: "Якщо установка стійка, є важливою для індивіда, як результат прямого досвіду, що має високу кореляцію між знаннями й почуттями, то на підставі її досить упевнено можна пророкувати його поведінку" [7, с. 251]. У цілому, когнітивісти вважають, що роль установки складається в опосередкуванні інформації, яка надходить, в асиміляції, модифікації або блокуванні її. Тобто, установки це динамічні незалежні змінні, які мають іманентну здатність регулювати поведінку індивіда. При цьому одинична установка позбавлена динамічного потенціалу. Він виникає тільки при наявності неузгодженості когнітивних компонентів двох установок.

У визначенні М. Рокіча, соціальна установка виступає відносно стійкою в часі системою поглядів, уподобань про об'єкт або ситуацію, що зводить до певної реакції [14]. При цьому вчений вважає, що саме поведінка є дією двох установок на ситуацію й на об'єкт. Перші відносяться до способів дії (інструментальні), другі відносно об'єктів дії (цільові).

С. Аш на основі положень гештальтпсихології описує соціальну установку як організацію досвіду й знань, пов'язаних з даним об'єктом. Для нього це "... ієрархічно організована структура, частини якої функціонують відповідно до їх місця в загальній структурі" [6, с. 368].

Існують емпірично виведені чинники, які визначають високу узгодженість установки й поведінки. До них дослідники відносять: несуперечність установки, інформація про об'єкт установки, відповідність когнітивного й афективного компонентів установки, особистий досвід, стабільність установки із часом, відповідність установки поведінці, виразність установки, відсутність суперечливого ситуаційного тиску [7, с. 256].

Несуперечність установки складається в мінімізації психічної напруги (дисонансу), що виникає внаслідок невідповідності вчинків індивіда з його реальними уявленнями про нього. Несуперечність означає узгодженість і гармонію установки та вчинку.

Таким чином можна зазначити, що у своїх численних дослідженнях соціальної установки зарубіжні дослідники встановили наступні залежності.

По-перше, інформація про об'єкт установки підсилює впевненість суб'єкта у правоті своїх переконань або вчинків. Когніції виступають своєрідним фундаментом або мірилом того, що людина збирається відстоювати або робити.

По-друге, відповідність когнітивного й афективного компонентів установки припускає тотожність переконань і почуттів. Людина прагне змінити свої переконання й сприйняття фактів таким чином, щоб ті відповідали її оціночним перевагам, навіть тоді, коли у неї відсутня необхідна інформація для підтвердження або виправдання своїх учинків.

По-третє, особистий досвід припускає знання про об'єкт установки, знайомство з ним не на підставі того, що чув або бачив, а на підставі особистого спілкування або пізнання.

По-четверте, стабільність установки із часом визначається її незмінністю та сталістю. При цьому максимальна узгодженість між установками й поведінкою відбувається тоді, коли вони оцінюються приблизно в один і той же час.

По-п'яте, відповідність установки поведінці виявляється у тому, що при мінімальному розходженні установки й конкретного вчинку суб'єкта, останній досягає більшого задоволення. При цьому існує тенденція більшого узгодження саме поведінки установкам.

Виразність установки найбільш сильно корелює з реальною поведінкою людини. Така установка підсилюється афективним (тобто, почуттями, які порушують об'єкт установки) або когнітивним (тобто активізація переконань людини, які стосуються об'єкта установки) компонентом. При цьому, як відзначають дослідники, когнітивний компонент є більш сильною детермінантою реальної поведінки індивіда. Найбільш істотним є те, що відсутність суперечливого ситуаційного тиску сприяє тому, що суб'єкт у різних ситуаціях може застосовувати ту саму установку для того ж об'єкта. Саме ситуаційна складова часто втручається в узгодження реальної поведінки з реальною установкою людини.

Таким чином, ми можемо констатувати, що хоча серед психологів й існує поляризація думок щодо поняття "соціальна установка" та її функціональної ролі, проте, ми згодні з тими дослідниками, які дотримуються положення про трикомпонентну її структуру та доводять можливість зміни реальної поведінки людини через зміни її когніцій (думка, переконання) та афективних проявів (радість, страх) [11; 13].

Як ми вважаємо, соціально-нормативну поведінку особистості також доцільно розглядати крізь призму соціальної установки. Її спрямованість та амплітуда значною мірою задаються когнітивним та афективним компонентами, які випробовують тиск зовнішніх чинників, що продукують умови соціального життя або соціальної ситуації, в якій знаходиться індивід. Власно соціальна установка «зв'язує» як активність індивіда, так і зазначені компоненти, а отже, вона виступає одним із психологічних механізмів інсталяції соціально-нормативної активності особистості.

Разом із цим, якщо така поведінка є системним утворенням, то вона володіє системними якостями (складність, багатомодальність, дифузність або розмитість, стаціонарність, інерційність, нелінійність), які певним чином (певним тому, що не завжди) і роблять її як цілком залежною від впливів соціального середовища, так й відносно самостійною. В одному середовищі поведінка стає соціально-нормативною, а в іншому, за тих же самих обставин аномативною. При цьому, установка як один із провідних психологічних механізмів, власно «запускає» таку поведінку в «готовому та особливому вигляді», але її оцінка (нормативна-анормативна) вже залежить від існуючих суспільно-нормативних координат.

Таким чином ми можемо зробити такі висновки.

1. Соціально-нормативна поведінка особистості – це системне утворення, у якому перетинаються внутрішні (особистісні) та зовнішні (соціального середовища) елементи та зв'язки між ними. Установка, як психологічний механізм «зв'язує» когнітивні, афективні та конотативні компоненти особистості й зумовлює спрямованість та амплітуду її соціально-нормативної активності у соціальному середовищі.

2. Найбільш істотним у процесі інсталяції соціально-нормативної активності особистості є те, що відсутність суперечливого ситуаційного тиску сприяє тому, що індивід у різних ситуаціях може застосовувати одну соціальну установку до різних об'єктів (суспільно-нормативних координат) і саме ситуаційна складова впливає на узгодження його реальної поведінки з його реальною соціальною установкою.

Література

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. / Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
2. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш.А. Надирашвили. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
3. Оллпорт Г. Личность в психологии / Гордон Оллпорт. – СПб. : Ювента, 2002. – 325 с.
4. Психологія особистості: Словник-довідник / [за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко]. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
5. Психологический словарь / [под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова] – [2-е изд. перераб. и доп.] – М. : Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
6. Социальная психология / [под ред. С. Московичи.]. – СПб. : Питер, 2006. – 592 с.
7. Тейлор Ш. Социальная психология / Тейлор Ш., Пипло Л., Сирс Д. – [10-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 767 с. – (Серия «Мастера психологии»).
8. Узнадзе Д.Н. Теория установки / Д.Н. Узнадзе. – Москва-Воронеж, 1997. – 448 с.
9. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д.Н. Узнадзе. – Тбилиси : Изд-во АН Груз. ССР, 1961. – 210 с.
10. Фернхем А. Личность и социальное поведение / А. Фернхем, П. Хейвен. – СПб. : Питер, 2001. – 368с.
11. Хегенхан Б. Теории научения / Б. Хегенхан, М. Олсон. – СПб. : Питер, 2004. – 474 с. (Серия «Мастера психологии»).
12. Шихирев П.Н. Современная социальная психология США / П.Н. Шихирев. – М. : Наука, 1979. – 186 с.
13. Homans G.C. Social behavior: its elementary forms / G.C. Homans – N.Y. : Harvourt Brace, 1961. – 404 p.
14. Rokeach M. Beliefs, Attitudes, and Values / Milton Rokeach. – San Francisco, 1968. – P. 148-152.